

کلیدهایی برای فهم هنر و ادبیات ژاپن

واکوسای

ستایش حسنی

توکی

www.ketaboo.com

انتشارات پرنده

مرکز مطالعات ژاپن

Center for Japanese Studies

日本研究センター

وای و سایه کلیدهایی برای فهم هنر و ادبیات ژاپن تألیف: سیدآیت حسینی

● ویراستار: افشین داورپناه ● مدیر هنری و طراحی گرافیک: سعیدصادقی ● مدیر اجرایی: امین سقراطی
● چاپ اول، بهار ۱۳۹۷/ چاپ ششم، بهار ۱۴۰۳ ● تیراژ: ۲۰۰ نسخه ● چاپ: مشکی ● بخش: فقتوس
● قیمت: ۲۱۹۶۰۰ تومان ● جستارهای ژاپنی-۲ ● با همکاری مرکز مطالعات ژاپن japanstudies.ir
● حق چاپ محفوظ است. © این کتاب با کاغذ حمایتی منتشر شده است.

● سرشناسه: حسینی، سیدآیت، ۱۳۶۱ - عنوان و نام پدیدآور: وای و سایه: کلیدهایی برای فهم هنر و ادبیات ژاپن/ تألیف سیدآیت حسینی؛ ویراستار افشین داورپناه. ● مشخصات نشر: تهران: انتشارات پرنده، ۱۳۹۷. ● مشخصات ظاهری: ۲۴۴ ص. ● فروست: جستارهای ژاپنی: ۲. ● شابک: ۹۶۰-۶۰۰-۸۹۵۵-۰۶-۱ ● وضعیت فهرست‌نویسی: فیبا ● یادداشت: کتابنامه: ص. ۲۴۴-۲۴۸. ● یادداشت: نمایه. ● موضوع: زیبایی‌شناسی ژاپنی ● موضوع: Aesthetics, Japanese ● رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۶ ج ۵/ ۲ BH۲۲۷ ● رده‌بندی دیویی: ۵۱۱/۸۵۰۹۵۲ ● شماره کتابشناسی ملی: ۵۱۱۴۴۵۱

● نشانی: تهران، نرمسیده به چهارراه ولیعصر، خیابان هاشمی‌فر، بعد از تقاطع رازی، پلاک ۱۷، ساختمان ابن‌سینا، واحد ۲. ۶۶۷۵۷۱۵۱ ● وبسایت: www.parandepub.ir ● ایمیل: info@parandepub.ir
● اینستاگرام و توییتر: parandepub ● فروشگاه آنلاین: فروشگاه نشر پرنده: www.parandepub.ir
● فروشگاه اینترنتی نیوا: www.nivar.ir ● فروش کتاب صوتی: سایت طاقچه www.taaghe.com

پیش‌گفتار

۹

فصل اول

نظام زیباشناختی وابی‌سابی

۱۷

۱.۱. معنای وابی‌سابی

۱۹

۱.۱.۱. وابی و سابی مفاهیمی دور از دسترس

۱۹

۲.۱.۱. ریشه‌شناسی واژه‌های وابی و سابی

۲۴

۳.۱.۱. «وابی‌سابی» مفهومی واحد

۳۰

۲.۱. ویژگی‌های وابی‌سابی در هنرهای تجسمی

۳۵

۳.۱. وابی‌سابی و هنرمدرن غربی

۴۳

فصل دوم

خاستگاه وابی‌سابی

۵۱

۱.۲. وابی‌سابی در ادبیات دوران باستان

۵۳

۲.۲. وابی‌سابی، دین بودا و آیین ذن

۵۵

۱.۲.۲. تاریخچه و مبانی دین بودا

۵۶

۲.۲.۲. آیین ذن و وابی‌سابی

۶۱

۳.۲. وابی‌سابی و اقلیم ژاپن

۷۱

فصل سوم وابی‌سابی در مراسم چای

۸۱. ۱.۳. پیشینه چای
۸۵. ۲.۳. مراسم چای پیش از ریکیو
۹۱. ۳.۳. انقلاب ریکیو در مراسم چای
۹۲. ۱.۳.۳. تولد و زندگی ریکیو
۹۸. ۲.۳.۳. نوآوری‌های هنری ریکیو
۱۰۴. ۳.۳.۳. مرگ ریکیو

فصل چهارم وابی‌سابی در هنرهای دیگر

۱۱۵. ۱.۴. معماری
۱۱۸. ۲.۴. سرامیک‌سازی
۱۲۴. ۳.۴. باغ‌آرایی
۱۲۸. ۴.۴. گل‌آرایی
۱۳۰. ۵.۴. ساخت اشیاء زینتی
۱۳۲. ۶.۴. موسیقی

فصل پنجم وابی‌سابی در هایکو

۱۵۵. ۱.۵. از کاتانوتا تا هایکو
۱۵۶. ۱.۱.۵. تاریخچه شعر در ژاپن
۱۶۴. ۲.۱.۵. پیدایش قالب شعری هایکای
۱۶۷. ۲.۵. زندگی و افکار ماتسونو باشو
۱۷۸. ۳.۵. نمونه‌های وابی‌سابی در هایکو
۱۸۰. ۱.۳.۵. وابی‌سابی در هایکوهای باشو
۲۱۰. ۲.۳.۵. وابی‌سابی در هایکوهای دیگران

فصل ششم
وابی سابی در ژاپن امروز

۲۲۱

جدول های پیوست

۲۲۸

منابع و مآخذ

۲۳۰

نمایه

۲۳۶

www.ketab.ir

نگارنده بارها با ایرانیان یا افراد غیرژاپنی دیگری برخورد کرده است که اذعان می‌کنند معنای بسیاری از آثار هنری ژاپنی را درک نمی‌کنند یا متوجه زیبایی آن نمی‌شوند. یکی از هنرهایی که همیشه در این بحث، نامش به میان می‌آید، اشعار کوتاه ژاپنی موسوم به «هایکو»^۱ است؛ برای مثال، این افراد با خواندن ترجمه این هایکو از «ماتسوئو باشو»^۲ (۱۶۴۴-۱۶۹۴)، شاعر نام‌دار ژاپنی که «بر شاخه‌ای خشک / کلاغی بیتوته کرده / غروب پاییز» آن را «فاقد زیبایی»، «ملال‌آور» یا حتی «بی‌معنی» توصیف می‌کنند. این اظهار نظرها به شعر و ادبیات منحصر نیست. بسیاری از غیرژاپنی‌ها برخی از انواع نقاشی‌های ژاپنی را «بسیار ساده» و «غیرهنری»، موسیقی سنتی ژاپنی را «خسته‌کننده» یا «ناشیانه»، نمایش سنتی ژاپنی را «فاقد جذابیت» و «کسالت‌بار»، پیاله‌های سفالی ژاپنی را «کج و معوج»، «زشت» و «زمخت»، معماری سنتی ژاپنی را «بی‌شکوه» و «نامتقارن» و باغ‌های معابد ژاپنی را «نامنظم» و «عجیب و غریب» توصیف می‌کنند.

این در حالی است که بسیاری دیگر از افراد همین آثار هنری را در اوج زیبایی می‌بینند و مجذوب و شیفته آن‌ها می‌شوند. در حقیقت، هرچه تجربه فرد از فرهنگ ژاپنی بیشتر می‌شود و هرچه دانش او از تاریخ، جامعه، ادیان و اقلیم ژاپن افزون‌تر می‌گردد، زیبایی‌های بیشتری در این آثار کشف می‌کند.

این می‌تواند دلیل قاطعی بر نسبی بودن ملاک‌های زیبایی نزد بشر باشد. معیارهایی که ما برای زیبا دانستن چیزی داریم، می‌تواند از زمانی به زمان دیگر و از مکانی به

1. 俳句 (haiku)

2. 松尾芭蕉 (matsuo bashō)

مکان دیگر متفاوت باشد؛ مانند تصویر زیبارویان اقوام دیگر که از نظر ما چندان زیبا نمی‌نماید یا عکس‌های زیبارویان چند نسل پیش کشور خودمان، که اکنون در آن‌ها زیبایی چندان نمی‌یابیم. همچنین این مشاهده‌ها نشان می‌دهد که با تجربه‌های جدید می‌توان به درکی متفاوت و نواز زیبایی رسید. هدف از نگارش این کتاب فراهم کردن زمینه برای مخاطب ایرانی است تا ضمن آشنایی بیشتر با فرهنگ ژاپن، نگاهی متفاوت و جدید به زیبایی را تجربه کند و بتواند به زیبایی پنهان در بسیاری از آثار هنری ژاپنی پی ببرد و دلیل ستایش شیفتگان آن را دریابد.

برای این منظور، دو مفهوم مهم زیباشناختی سنتی ژاپنی یعنی «وابی»^۱ و «سابی»^۲ در این کتاب معرفی و نقش آن‌ها در فرهنگ و هنر و ادبیات ژاپنی، با آوردن مثال‌های متعدد از حوزه‌های هنری گوناگون بررسی می‌شود. وابی به معنی «ستایش و زیبا دیدن اندوه و رنج و فقر و سادگی»، و سابی به معنای «ستایش و زیبا دیدن پیری و کهنگی و تنهایی و دلتنگی» است. این دو اصطلاح اغلب در کنار یکدیگر و به صورت یک واژه (وابی‌سابی) به کار می‌روند و برای توصیف زیبایی‌آثاری استفاده می‌شوند که تمایل به طبیعی بودن و سادگی و بی‌پیرایگی دارند و از تفاخر و خودنمایی گریزان‌اند.

وابی‌سابی یک چارچوب فکری، یک پارادایم زیباشناختی و یک روش زندگی سنتی ژاپنی است که با تاریخ و فرهنگ و جامعه و اقلیم ژاپن و با ادیان و مکاتب فکری شرق آسیا ارتباط تنگاتنگی دارد. این طرز فکر نگاهی منحصربه‌فرد به زیبایی دارد که از بسیاری جهات، در نقطه مقابل نگاه مصرف‌گرا و مادی‌گرای غربی به زیبایی قرار می‌گیرد. چه بسا دلیل این‌که امروز بسیاری از ما زیبایی‌های آثار هنری اقوام دیگر، نظیر آثار هنری سنتی ژاپن را درک نمی‌کنیم آن باشد که به میزان زیادی تحت تأثیر نگاه غربی به زیبایی هستیم؛ نگاهی که همه‌روژه از رسانه‌های جهان تبلیغ می‌شود. وابی و سابی کلیدواژه‌هایی هستند که آشنا شدن با آن‌ها می‌تواند به درک دقیق‌تر و عمیق‌تر از هنر و ادبیات ژاپن بسیار کمک کند.

با آن‌که نشانه‌های وابی و سابی از دوران باستان در هنر ژاپن وجود دارند، در قرون

1. 侘 (wabi)

2. 寂 (sabi)

وسطا، با قدرت گرفتن دین بودا و آیین ذن، نقش وابی و سابی نیز در فرهنگ ژاپن پررنگ‌تر می‌شود و نگاه بسیاری از هنرمندان را دگرگون می‌سازد. یکی از عرصه‌هایی که به تفکر وابی سابی مجال رشد و بالیدن داده است، «آیین چای نوشی» یا «مراسم چای ژاپنی» است. تا پیش از قرون وسطا، مراسم چای در اتاق‌های مجلل و باشکوه و با ظروف زیبا و ظریف و گران‌بهای ساخت کشور چین برگزار می‌شد. اما در این دوران، و به‌ویژه پس از تغییراتی که «سن‌نوریکیو» (۱۵۹۱-۱۵۲۲) هنرمند و متفکر برجسته ژاپنی در مراسم چای ایجاد کرد، این مراسم در اتاق‌های ساده و محقر و با ظروف ساده و بی‌آلایش ساخت داخل برگزار شد. پس از بسته شدن مرزهای کشور به روی خارجی‌ها در قرن هفدهم، وابی سابی فرصت توسعه و گسترش بیشتری یافت و از مراسم چای وارد سایر هنرهای ژاپنی شد که نقطه اوج آن را می‌توان پس از ظهور ماتسوئو باشو، در اشعار هایکو دید. با این حال، پس از آغاز عصر نوگرایی از اواخر قرن نوزدهم و تأثیرپذیری فرهنگ و جامعه ژاپن از غرب، از حضور وابی سابی و اثرگذاری آن بر هنرهای ژاپنی کاسته شد.

اساس تفکر وابی سابی یک آرمان مشخص و منحصر به فرد است و در هر هنری که از این تفکر زیباشناختی تأثیر پذیرفته باشد، می‌توان ردپای این آرمان را دید. وابی سابی در هر رشته هنری، با توجه به امکانات آن رشته و زبان و بیان آن، بروز و تبلوری متفاوت دارد. در سفالگری به ساخت ظروف ساده و بی‌ظرافت با سطوح ناصاف و رنگ‌ها و طرح‌های گریزان از خودنمایی می‌انجامد، در موسیقی به نواهای حزن‌انگیز و بی‌انسجام منجر می‌شود، در معماری به شکل فضاهای نامتقارن و کم‌نور تجلی می‌یابد و در شعر، در قالب اشعار کوتاه هایکو ظاهر می‌شود که پیوسته دلتنگی‌های جهان فانی را یادآوری می‌کند. به طور کلی، نشانه‌های ثابت این تفکر را می‌توان سادگی، نزدیکی به طبیعت، یادآوری بی‌اعتباری و ناپایداری دنیا و ستایش حزن و انزوا و فقر و دلتنگی عنوان کرد. باید توجه کرد که گرایش به سادگی و تنهایی و فقر خودخواسته و دعوت به آن کم و بیش در همه فرهنگ‌ها از جمله فرهنگ ایرانی و عرفان اسلامی وجود دارد، اما

آن چه وابی سابی را منحصر به فرد می کند، گذراندن این گرایش از حد فضیلت اخلاقی و تبدیل آن به آرمانی زیباشناختی است.

در اینجا ذکر دو نکته با اهمیت ضروری است؛ نخست آن که کتاب حاضر ادعا نمی کند که وابی و سابی تنها مؤلفه های زیباشناسی سنتی ژاپنی هستند. زیباشناسی ژاپنی مفاهیم متعددی مشابه وابی و سابی دارد که فهرستی از برخی از این مفاهیم را می توان در **جدول پیوست ۱** در انتهای کتاب مشاهده کرد. البته حقیقت آن است که وابی و سابی نسبت به تمام این مفاهیم شمول بیشتری دارند و بر خلاف مفاهیم دیگر که فقط در یک یا چند رشته هنری مطرح می شوند، تقریباً در تمام عرصه های هنری حضور دارند. همچنین می توان گفت که وابی و سابی نقش پررنگ تر و با اهمیت تری در فرهنگ و هنر ژاپن ایفا کرده اند و حضوری به مراتب مؤثرتر از سایر مفاهیم در شکل گیری و تکامل هنرهای ژاپنی داشته اند. نکته دوم آن که این کتاب ادعا نمی کند که تمام آثار هنری کشور ژاپن، حتی در یک دوره خاص، تحت تأثیر نگاه وابی سابی بوده اند. بدون شک، هنرمندان بسیاری نیز بوده اند که آبخوره های فکری دیگر و روحیات دیگری داشته اند و آثار متفاوتی خلق کرده اند که اثری از وابی سابی نمی توان در آن ها یافت. اما تأثیر نگاه وابی سابی بر فرهنگ و هنر و زندگی مردم ژاپن چنان بارز و روشن است که فرهنگ این کشور را بدون آن نمی توان تصور کرد.

در **فصل نخست** کتاب حاضر، به دشواری ارائه تعریفی جامع برای وابی و سابی و دلایل این دشواری اشاره خواهیم کرد. سپس ضمن بررسی ریشه لغوی وابی و سابی، تعاریف متعدد پژوهشگران ژاپنی و غربی از این اصطلاحات را خواهیم آورد. در ادامه مباحث، تأثیرات ملموس و قابل سنجشی را که تفکر وابی سابی بر هنرهای تجسمی می گذارد بررسی و معرفی خواهیم کرد. در پایان، برای روشن تر شدن مفهوم وابی سابی، آن را با معیارهای زیباشناختی هنر مدرن غربی مقایسه و مقایسه خواهیم کرد.

فصل دوم به خاستگاه و منشأ تفکر وابی سابی اختصاص دارد. از آنجا که وابی سابی ارتباط تنگاتنگی با آیین ذن دارد، در این فصل، ضمن مروری بر تاریخچه و مبانی دین بودا و آیین ذن، به نقش ذن در شکل گیری این تفکر زیباشناختی خواهیم پرداخت. همچنین به خاستگاه های دیگر این تفکر و ریشه های احتمالی دیگر آن نیز اشاره

خواهیم کرد و به‌ویژه، رابطه شرایط اقلیمی و جغرافیایی ژاپن را با این چارچوب فکری بررسی خواهیم کرد.

فصل سوم کتاب به مراسم چای اختصاص دارد. در این فصل، پس از معرفی مختصر پیشینه استفاده از گیاه چای و تاریخچه مراسم چای در چین و ژاپن، به شکل‌گیری تفکر وابی‌سابی در بستر مراسم چای، و به‌ویژه، نوآوری‌های انقلابی سن‌نو ریکو در این زمینه خواهیم پرداخت و درکنار معرفی این نوآوری‌ها، به زندگی و طرز فکر ریکو و اوضاع سیاسی-اجتماعی ژاپن در آن دوران نیز اشاره خواهیم کرد.

فصل چهارم به وابی‌سابی در هنرهای مختلف و تأثیر این تفکر بر آثار هنری گوناگون ژاپن اختصاص دارد. در این فصل، به نقش وابی‌سابی در معماری، سرامیک‌سازی، باغ‌آرایی، گل‌آرایی، ساخت اشیاء زینتی و موسیقی ژاپنی خواهیم پرداخت و ردپای وابی‌سابی را در این هنرها، با ذکر نمونه‌هایی از آثار هنری گوناگون بررسی خواهیم کرد.

فصل پنجم کتاب که حجیم‌ترین فصل آن است، به وابی‌سابی در اشعار کوتاه هایکو اختصاص دارد. در ابتدای این فصل، چگونگی شکل‌گیری قالب شعری هایکو را شرح خواهیم داد و سپس، زندگی و افکار ماتسوئو باشو را معرفی خواهیم کرد و آرا و نظرات باشو و شاگردانش را درباره هایکو و وابی‌سابی بازخوانی خواهیم کرد و در نهایت، هایکوهای متعددی از باشو، شاگردان او و دیگر هایکوسرایان را به همراه ترجمه این آثار به زبان فارسی خواهیم آورد و اثرات تفکر وابی‌سابی را بر این اشعار بررسی خواهیم کرد.

فصل ششم، فصل آخر کتاب، به وضعیت تفکر وابی‌سابی در جامعه امروز ژاپن و آراء گوناگون در این باره می‌پردازد و در آن، علاوه بر بررسی جایگاه وابی‌سابی در جامعه امروز ژاپن، نگاهی نیز به وضعیت احتمالی آن در آینده خواهیم افکند.

اشعار و قطعات ژاپنی که در این کتاب آورده شده است، همگی برای استفاده در این کتاب، به طور مستقیم از زبان ژاپنی به فارسی ترجمه شده و در برگردان اشعار و قطعات قدیمی، از ترجمه‌ها و شرح و تفسیرهای این آثار به زبان ژاپنی معاصر نیز بهره گرفته شده است. اشعار تا حد امکان وفادارانه و تحت‌اللفظی برگردانده شده و از آفرینش‌های شاعرانه و ایجاد موسیقی در کلام و غیره در ترجمه پرهیز شده است.

نوشتن اسامی خاص و واژه‌های ژاپنی با الفبای فارسی دشواری‌های فراوانی دارد

که موجب ابهام و اشتباه در تلفظ این کلمات می‌شود؛ مانند نبود امکان بازنمایی مصوت‌های کشیده یا ظاهر نشدن برخی مصوت‌ها در خط فارسی. این دشواری‌ها به اختلاف و آشفتگی در نمایش کلمات ژاپنی در منابع فارسی انجامیده است. در این کتاب، به جای اعراب‌گذاری و استفاده از نشانه‌های قراردادی، آوانوشت این کلمات با حروف لاتین در پانویست آورده شده است و پیشنهاد می‌شود خوانندگان در اولین مواجهه با نام یا اصطلاحی جدید، تلفظ صحیح آن را در پانویست ملاحظه کنند. در این آوانوشت‌ها، مصوت‌های بلند، با خطی در بالایشان از مصوت‌های کوتاه متمایز شده‌اند؛ مانند /ō/ و /o/ که اولی کشیده‌تر از دومی تلفظ می‌شود.

همچنین در نوشتن ترتیب نام و نام خانوادگی ژاپنی‌ها نیز در منابع فارسی اختلاف و تشتت مشاهده می‌شود؛ برخی به رسم زبان فارسی، نخست نام و سپس نام خانوادگی را می‌آورند و برخی به تقلید از صورت اصلی نام در زبان مبدأ، نام خانوادگی را پیش از نام ذکر می‌کنند. اصولاً تا پیش از دوران «اصلاحات می‌جی»^۱ (از سال ۱۸۶۷)، ژاپنی‌ها نام و نام خانوادگی به معنای امروزی نداشتند و فقط برای اعیان و نجبا و بزرگ‌زادگان، نام قبیله و خاندان شان پیش از نام آن‌ها آورده می‌شد، اما از سال ۱۸۷۵ داشتن نام خانوادگی برای تمام ملت ژاپن اجباری شد. از این دوران، ژاپنی‌ها ابتدا نام خانوادگی، و سپس نام افراد را ذکر می‌کنند.

در نوشتن اسامی اشخاص ژاپنی در این کتاب، نام افرادی که پیش از آغاز اصلاحات می‌جی به دنیا آمده‌اند، به همان ترتیب رایج و مصطلح در زبان ژاپنی آورده شده است، اما برای افرادی که پس از این دوران متولد شده‌اند، طبق سنت زبان فارسی، نخست نام کوچک و پس از آن نام خانوادگی ذکر شده است. همچنین معادل برخی از اصطلاحات و تلفظ تعدادی از اسامی خاص به کار رفته، در پانویست، به چند زبان دیگر نیز آورده شده که در این موارد، زبان مورد اشاره با این علائم اختصاری مشخص شده است: JP ژاپنی، CN چینی، KR کره‌ای و SK سانسکریت.

کتاب حاضر را چند تن از اساتید دانشگاه و صاحب‌نظران حوزه ژاپن‌شناسی پیش از

انتشار خواندند و نکات بالارزشی را گوشزد کردند. آقای دکتر بهمن ذکی پور استاد فلسفه ژاپن و متخصص فلسفه تطبیقی درباره پاره‌ای مسائل مربوط به آیین ذن توضیحات سودمندی دادند و نکات جالبی را برایم روشن کردند. آقای قدرت‌الله ذاکری مترجم ادبیات ژاپنی و پژوهشگر فرهنگ ژاپن پیشنهادهای ارزنده‌ای درباره ساختار کتاب دادند. همکار گرامی‌ام خانم دکتر ناومی شیمیزو استاد زبان و ادبیات ژاپنی نظرات ارزشمندشان درباره کتاب را با نگارنده در میان گذاشتند و ویرایش و نمونه خوانی مطالب ژاپنی کتاب را نیز بر عهده داشتند. همچنین دوست خوب و همکار عزیزم آقای دکتر علیرضا رضائی نیز کتاب را با دقت فراوانی خواندند و درباره مسائل محتوایی و صوری آن نظرات بسیار سودمندی دادند. و در پایان، آقای افشین داورپناه درباره محتوای کتاب هم نکات جالب و مهمی را از منظر انسان‌شناسی تذکر دادند و هم زحمت ویرایش کتاب را به عهده گرفتند. از همه ایشان از صمیم قلب سپاس‌گزاری می‌کنم. بدیهی است که مسئولیت اشتباهات و کاستی‌های اثر فقط بر عهده نگارنده است.

امید است که خوانندگان پس از مطالعه این کتاب، به درکی عمیق‌تر از فرهنگ ژاپنی و آثار هنری و ادبی آن برسند و ضمن آشنایی بیشتر با نکاتی از تاریخ، مذهب و جامعه ژاپن، به دید وسیع‌تری از مفهوم زیبایی دست یابند و نگاه متفاوتی به آن را تجربه کنند. مایه خرسندی و افتخار خواهد بود اگر این اثر بتواند جامعه ایرانی را اندکی بیشتر با فرهنگ ژاپن آشنا سازد و نقش هرچند ناچیز و کوچکی در نزدیکی دو ملت ایران و ژاپن ایفا کند.